

FERENCZI GÁBOR

FOLKLÓR ÉS NYELVJÁRÁS: FALUCSÚFOLÓK A KEMENESALJÁN

KIVONAT: A nyelvjárási állandósult szókapcsolatok a magyar frazeológia sajátos és gazdag rétegét alkotják. E csoporton belül önálló kategóriát képviselnek a falucsúfolók, amelyek a helyi közösségek egymásról alkotott vélekedéseit, értékítéleteit és nyelvi humorát őrzik. Jelen tanulmány a Kemenesalja falucsúfolóit mutatja be a Kemenesalja és vidéke nyelvfeldrajzi kutatási projekt (KNyK-projekt) adatbázisa alapján. A vizsgálat középpontjában a gyűjtött anyag tipológiai rendszerezése, valamint a falucsúfolók szerkezeti és tartalmi sajátosságainak bemutatása áll; emellett röviden érinti stílári jellemzőiket és szociális érvényük kérdését is. A tanulmány egyúttal hozzájárul az észak-dunántúli nyelvjárási frazeológia kevésbé feltárt területének megismeréséhez, és új adatokkal gazdagítja a magyar falucsúfolók kutatását.

KULCSSZAVAK: Kemenesalja, dialektológia, nyelvjárási frazeológia, falucsúfolók, KNyK-projekt

1. Bevezetés

Tanulmányom a Kemenesalja falucsúfolóinak, illetve az azok alapján levonható következtetéseknek rövid bemutatására vállalkozik a Kemenesalja és vidéke nyelvfeldrajzi kutatási projekt (a továbbiakban: KNyK-projekt) adatbázisa alapján. A téma kutatástörténeti előzményei közül kiemelendő Kovács Ágnes megállapítása, aki a falucsúfolók tipizálásáról írt alpművében (1966: 21) rámutat arra,

hogy az észak-dunántúli falucsúfolók összegyűjtése különösen fontos lenne, mivel a szakirodalomban e régióra vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésre. Megállapítását más régiókban végzett frazeológiai kutatások (többek között l. Mészárosné Varga 1980; Solymár 1982), valamint Kiss Jenőnek a rábaközi Mihályiban végzett frazeológiai vizsgálatai (1989) is alátámasztják. Sőt, Kiss Jenő Kovács Ágnes fenti megállapítására (i. m.) reflektálva megjegyzi, hogy az „Észak-Dunántúlról, egészen pontosan az Északnyugat-Dunántúlról az [...] említett csúfolt helyiségek száma [...] a Mihályiban gyűjtöttekéhez képest igen alacsony. Márpedig semmi okunk föltételezni, hogy Rábaköz többi falujában kevesebb volna a falucsúfoló, mint Mihályiban” (1989: 38–39). Meglátásom szerint alappal feltételezhetjük, hogy ugyanez a kemenesaljai településekre is érvényes.

2. Elvi és módszertani kérdések

2.1. A falucsúfolók mibenléte

A köznyelvi frazeologizmusokhoz – állandósult szókapcsolatokhoz – hasonlóan a nyelvjárási frazeologizmusok is két vagy több szóból álló, állandó formájú, többé-kevésbé megmerevedett jelentéstartalmú nyelvi alakulatok. Tipizálásuk meg egyezik a köznyelvi frazeologizmusokéval (szólás, közmondás, szóláshasonlat, falucsúfoló stb.), eltérés csupán állományukban és használatukban mutatkozik. Vizsgálatukkal a nyelvjárási lexikológia egyik ága, a nyelvjárási frazeológia foglalkozik. A rendelkezésre álló adatközlések és elemzések szerint a nyelvjárási frazeologizmusok jelentős része táji kötődésű, vagyis a köznyelvben ismeretlen, emellett a nyelvjárások között e téren nagyobb változatosság figyelhető meg, mint a tájszavak esetében. Ez indokolja a területi, nyelvföldrajzi szemlélet érvényesítését a kutatásokban. Használati gyakoriságukat tekintve a nyelvjárási beszédben – különösen az idősebb generáció nyelvhasználatában – jóval gyakrabban fordulnak elő, mint a köznyelvben. Stilisztikai szempontból rendkívül kifejező elemei a nyelvnek. Külső szemlélőként nemritkán nyersebbnek vagy durvábbnak érezzük őket, mint amilyenek saját nyelvjárási közegükben lehetnek. Az elemzések szerint a negatív stílusértékű frazeologizmusok száma meg-

haladja a pozitívakét; ez összefügghet azzal, hogy a közösség a normától eltérő jelenségeket könnyebben teszi gúny tárgyává (Kiss 1989: 12–30; Hegedűs 2001: 391–395; a téma történeti vetületéhez l. Voigt 2010: 147–159).

A nyelvjárási állandósult szókapcsolatokon belül önálló műfaji csoportot alkotnak a nagy múltra visszatekintő, népszerű folklórműfajnak számító falucsúfolók, amelyek a nyelvjárási beszélők nyelvi leleményének, reflektivitásának és olykor kendőzetlen véleménynyilvánításának lenyomatai. A falucsúfoló „valamely település lakóinak vélt vagy valós tulajdonságait, magatartását, jellemhibáit állítja a gúny középpontjába. A humor forrását a szereplők és a történetet elbeszélő, illetve befogadó közösség szemléletmódja közötti különbség adja; jellemző rá a túlzás, a nagyítás, a természetfeletti elemek gyakori megjelenése, valamint az ismert személyek és helyek szerepeltetése. Egy részük egy-egy településhez kötődik, más részük pedig kisebb-nagyobb módosulásokkal több vidéken is ismert” (NéprLex. 2: 29–30).

Kovács Ágnes (1966: 10–25) szerint a falucsúfolók műfaji szempontból átmenetet képeznek a mesék és a mondák között. Személyekhez, településekhez, kisebb-nagyobb tájegységekhez, eseményekhez, mesterségekhez, tevékenységformákhoz és szokásokhoz kapcsolódó történeteket őriznek, amelyekben nem ritka a naiv hit- és hiedelemvilágból táplálkozó természetfeletti elem sem. Mivel a gyűjtők a falucsúfolókat rendszerint nem esztétikai értékük, hanem tartalmuk miatt rögzítették, többnyire a történet lényegét jegyezték fel, nem pedig a szövegek szó szerinti változatát. Ennek következtében a szólás és a hozzá kapcsolódó történet viszonya gyakran laza, így ugyanahhoz a szóláshoz többféle, olykor egymásnak ellentmondó magyarázat is kapcsolódhat. Voigt Vilmos (1979: 287) a csúfolókat a kisepikai prózaműfajok között, a proverbiumok körében tárgyalja, Balázs Géza (2000: 270) nyelvészeti szempontból valódi frazeologizmusoknak tekinti őket.

Jelen tanulmány a falucsúfolók rendszerezése során Hegedűs Attila (2001: 395) tipológiáját követi. Eszerint szerkezetük alapján lehetnek szóláshasonlatok; szólások; verses mondókák, rigmusok; értelmezett szókapcsolatok, illetve a hagyományos frazeológiai kategóriákba nem sorolható alakulatok. Tartalmi szempontból két fő csoport különül el: az epikai magot tartalmazó és az epikai

mag nélküli falucsúfolók. Ez utóbbiak utalhatnak a település lakóinak külső vagy belső tulajdonságaira, állapotára; vonatkozhatnak a falu nevének alapulós a falu lakóinak valamely tulajdonságára; irányulhatnak a település valamely jellegzetességére: méretére, fekvésére, utcájának állapotára stb.; illetve lehetnek kifejezetten nyelvi célzatúak is.

A nyelvjárástörténeti adatok arra utalnak, hogy korábban jóval több falucsúfoló élt a nyelvjárásokban. A XX. század során a hagyományos paraszti létforma átalakulásával a nyelvjárások természetes közege is megváltozott, ez pedig nyelvrodszertani és pragmatikai szempontból egyaránt visszaszorulásukhoz vezetett. Ugyanakkor a falucsúfolók eltűnése viszonylag lassabb ütemű, mint más frazematípusoké. Ennek hátterében feltehetően nyelvlélektani tényezők állnak: az évdés és a tréfalkozás időtálló közösségi jelenség, amely hozzájárulhat továbbélésükhöz (bővebben l. Kiss 1989: 40).

2.2. A kutatóterület: a Kemenesalja

Vizsgálatom terepül egy északnyugat-dunántúli néprajzi kistáj, a Kemenesalja szolgált, amely Ortutay szerint (NéprLex. 3: 132) a Vasi-Hegyhát folytatásában, a Kemeneshát keleti oldalán, Flórián (2011: I/1. 480–481) szerint pedig a Kemeneshát két oldalán, a Rába, a Zala és a Marcal folyó által közrezárt, szabálytalan háromszög alakú területen fekszik. Történeti mezővárosi központjai Celldömölk és Jánosháza voltak. A Kemenesalja 41 településből áll.¹ Ezek közül – a jelenleg érvényes közigazgatási beosztás szerint – 35 Vas vármegyében található,² további hat települése pedig Veszprém vármegye területén fekszik.³

1 A kemenesaljai települések meghatározása során dolgozatomban nem a földrajzi kataszterek kategorizálását (l. Dövényi 2010), hanem a kulturális-néprajzi szempontok szerinti besorolást veszi alapul. Döntésem az indokolja, hogy a táj és nép egysége így él a helyi közösségek kollektív tudatában.

2 Boba, Borgáta, Böge, Celldömölk, Csöng, Duka, Egyházashetye, Gerge, Hosszúpereszteg, Jánosháza, Káld, Karakó, Keléd, Kemeneskápolna, Kemenesmagasi, Kemenesmihályfa, Kemenespálfa, Kemenessömjén, Kemenesszentmárton, Kenyeri, Kissomlyó, Köcsk, Mersevát, Mesteri, Nagysimonyi, Nemeskeresztúr, Nemeskocs, Ostffyasszonyfa, Pápoc, Sitke, Szergény, Tokorcs, Vásárosmiske, Vashosszúfalu és Vönöck

3 Egyházaskesző, Kemeneshőgyész, Kemenesszentpéter, Magyargencs, Marcaltó, Várkesző

2.3. Adatbázis és anyaggyűjtés: a KNYK-projekt

A KNYK-projekt alapvetően két fő vizsgálati szempont köré szerveződik. A nyelv létezési formáinak (tér, idő, társadalom) hármas összefüggésrendszerében (Juhász 2002: 149–153) részint a különféle hang- és alaktani jelenségek valós idejű, MNyA-adatokkal összevetett empirikus változásvizsgálatát, valamint szinkrón állapotvizsgálatát célozza; részint a kutatásban részt vevő nyelvjárási beszélők saját anyanyelvváltozatával összefüggő, területi alapon különbségeket hordozó, a szinkroniában megragadható nyelvi mentalitásának feltárására irányul. Ehhez mintegy 165 órányi hangfelvétel nyújt vizsgálati alapot.

A kutatópont-hálózat 33 településének kétharmada, 22 kutatópont⁴ a Kemenesalján található. A KNYK-projekt gyűjtőmunkája a legidősebb, vagyis a 70 év feletti generáció nyelvhasználatára összpontosított: kutatópontonként négy – két női és két férfi – adatközlővel készült felvételesor alkotja a feldolgozott anyagmennyiséget; így összesen a 33 kutatópontról 132 adatközlőt vontam be a kutatásba. A nyelvjárási terepmunkára 2018 tavasza és 2020 nyara között került sor. Az adatgyűjtés – a nagyatlasz módszertanát követve – alapvetően aktív, indirekt kérdéssel történt, amelyet esetenként aktív, direkt kérdések egészítettek ki. Erre azért is szükség volt, mert a frazémák gyűjtése a szókincs-gyűjtéstől eltérő sajátosságokat mutat, és valójában nincs egységes módszertana (Szemerényi 1980: 244). Ebből következően különös jelentősége van a passzív megfigyelésnek, azonban alkalmazása számos nehézségbe ütközik (Kiss 1989: 18).

A KNYK-projekt egyik járulékos kutatási célja a vizsgált területen ismert falucsúfolók összegyűjtése volt. Ez a vizsgálat e gyűjtésre épül, és a kutatópontokon rögzített falucsúfolókat foglalja magában (Lőrincze 1975: 182–189; a KNYK-projekt elméleti-módszertani háttéréhez l. Ferenczi 2021: 11–46; Fe-

4 Boba, Celldömölk-Alsóság, Csönge, Duka, Egyházashetye, Gérce, Hosszúpereszteg, Káld, Keléd, Kemenesmagasi, Kemenespálfa, Kemenessömjén, Magyarencs, Marcaltő, Nemeskeresztúr, Ostffyasszonyfa, Pápoc, Sitke, Tokorcs, Vásárosmiske, Vashosszúfalu, Vönöck

renczi 2023a: 23–43; Ferenczi 2023b: 20–35; Ferenczi 2023c: 427–441; Ferenczi 2023d: 381–383; Ferenczi 2024: 81–94; Ferenczi 2026: 258–264).⁵

3. Kemenesaljai falucsúfolók és típusaik

3.1. A korpusz főbb jellemzői és rendszerezése

A KNyK-projekt adatbázisában összesen 37 falucsúfoló szerepel, ezek 31 települést⁶ állítanak pellengérre⁷. Túlnyomó többségük a Kemenesaljához kapcsolódik, ugyanakkor két település – Vág és Rábasebes – már a Rábaköz részét képezi. A falucsúfolók után zárójelben minden esetben feltüntettem a gyűjtés helyét. Az adatok többsége egyetlen kutatópontról származik, néhány falucsúfolót azonban több településen is sikerült adatolni. Ezután lehetőség szerint a falucsúfolóhoz kapcsolódó rövid megjegyzést is közlök. A lejegyzés alapvetően az AkH.¹² előírásait követi, ugyanakkor a nyelvjárási sajátosságok alapvető érzékeltetése érdekében a zárt *ē* hangot következetesen jelöltem.

A vizsgált anyagban tipikusnak az „egy falu: egy falucsúfoló” megfelelés tekinthető: az esetek túlnyomó többségében egy településhez egyetlen falucsúfoló kapcsolódik. Néhány településhez két vagy három falucsúfoló is kapcsolódik, míg a legtöbb adat Gércéről áll rendelkezésre, amelyhez összesen négy falucsúfoló kötődik.

5 Jelen tanulmány kizárólag a KNyK-projekt keretében gyűjtött falucsúfolók bemutatására vállalkozik. A korábbi publikációkban megjelent, illetve kézirat formában fennmaradt gyűjtések (mindenekelőtt l. Kresznerics 1831–32; Beke 1906; Zongor 1967, 1967–68, 1985; VMFN.; VeMFN. 2.; Kiss 1989) során rögzített frazémák, köztük falucsúfolók átfogó feldolgozása meghaladná e tanulmány kereteit, ezért azok összegző elemzésére egy későbbi, nagyobb ívű tanulmányban kerülhet sor.

6 Boba, Bögöte, Celldömölk, Csönge, Duka, Egyházashetye, Egyházaskesző, Gérce, Hoszszúpereszteg, Jánosháza, Káld, Kemeneshőgyész, Kemenesmagasi, Kemenesmihályfa, Kemenessömjén, Kemenesszentmárton, Kemenesszentpéter, Kenyeri, Kőcsk, Magyar-gencs, Mesteri, Nagysimonyi, Ostffyasszonyfa, Pápoc, Rábasebes, Sitke, Szergény, Tokorcs, Vág, Vásárosmiske, Vashosszúfalu

7 A jelenlegi közigazgatási beosztásra tekintettel a történetileg önálló Dömölkre, Kiscellre és Izsákfára vonatkozó falucsúfolókat Celldömölkhez számolva tárgyalom.

Az anyag elrendezése a korábban ismertetett tipológiai felosztást követi (1. *A falucsúfolók mibenléte* című fejezet). Mivel e tanulmány nyelvészeti megközelítésben vizsgálja a falucsúfolókat, a rendszerezés elsődleges szempontját a szerkezeti besorolás adja, amelyet a tartalmi tipológia keresztszempontként egészít ki. A korpuszban az egyes szerkezeti típusok valamennyi kategóriája képviselteti magát; az egyértelműen besorolható példák közül a legnagyobb számban az értelmezett szókapcsolatok, valamint a verses mondókák és rigmusok fordulnak elő. Tartalmi szempontból 18 falucsúfolónak van epikai magja, míg 19 az epikai mag nélküli csoportba sorolható (ez utóbbiak potenciálisan előforduló további altípusait l. az egyes példák tárgyalása során).

A falucsúfolók stílusos minősítésére tanulmányom nem vállalkozik, ugyanakkor megjegyzendő, hogy a közösségi értékítélet nyelvi kifejeződéseként többnyire a kendőzetlen véleménynyilvánítás jellemző rájuk. Ennek megfelelően a falucsúfolók jelentős részére bizalmas, olykor pedig kifejezetten durva, sértő hangnem jellemző, míg kedveskedő vagy elismerő tartalmú alakulatok csupán elvétve fordulnak elő.

A falucsúfolók szociális érvényének megítélésére szintén korlátozott lehetőség kínálkozik. Ennek alapvető oka az, hogy a KNYK-projekt jelenlegi feldolgozottsági szintjén kizárólag a legidősebb, vagyis a 70 éves vagy annál idősebb generáció nyelvi adatai állnak rendelkezésre. Ez a körülmény egyelőre nem teszi lehetővé a falucsúfolók mai használatára, generációk közötti átörökítésére, valamint nyelvélettani helyzetére vonatkozó kérdések megalapozott megválaszolását. A kérdés vizsgálatára csak a fiatalabb korosztályok adatainak feldolgozását követően nyílik lehetőség.

3.2. Szóláshasonlatok

A korpuszban két ilyen szerkezetű falucsúfoló adatolható; mindkettő epikai maggal rendelkezik. (1) *Nincs tetejé, mint a hetyei gánicának* (Egyházashetye). A szóláshasonlat a tájegység egyik jellegzetes ételére, a 'pirított lisztből és főtt burgonyából készült étel' jelentésű *gánicára* utal. A hozzá kapcsolódó hagyomány szerint a kutya egy alkalommal leette a tejfőlt az étel tetejéről, ez adja

a falucsúfoló komikumát. (2) *Nekidőltek, mint a kenyerek a ködnek* (Pápoc). A szóláshasonlat alapjául szolgáló történet szerint a kenyerek egy alkalommal nekidőlve próbálták elűzni a ködöt. A frazéma átvitt értelemben ma is használatos, jelentése: 'nagy erővel fog hozzá valamely eleve kivitelezhetetlen, hiábavaló tevékenységhez'.

3.3. Szólások

A korpuszban két adat képviseli ezt a szerkezeti típust. (1) *Mestëriben ég a lúdkatroc*. (Sitke) A falucsúfolónak önálló epikai magja van. A *lúdkatroc* alaki tájzó, jelentése 'lúdketrec' (l. ÚMTSz. 3: 915). Kemenesalja-szerzte szólásként is ismert, jelentése: 'nagy lánggal, jól ég (a tűz)'. (2) *Gércén lakik, ott is a jobbik szërén*. (Gérce) E falucsúfoló nem kapcsolódik történethez, a település egykori szerkezetére utal. A humor forrása, hogy a hagyomány szerint Gércén korábban csupán egyetlen ház sor állt; a *jobbik szërén* való lakás a kedvezőbb helyzet, illetve átvitt értelemben a jó mód jelölőjévé vált. A szólás jelentése: 'jó módban van'.

3.4. Verses mondókák, rigmusok

A korpuszban viszonylag nagy számban fordulnak elő ilyen szerkezetű falucsúfolók, összesen kilenc adat tartozik ide. Közülük öt epikai maggal rendelkezik. (1) *Akkorát ugrott Zsákfa, ma is nyögi Mihályfa* (Celldömölk-Alsóság). A két település, Celldömölk-Izsákfa és Kemenesmihályfa nevére épülő rímes mondóka eredete és konkrét jelentése ismeretlen. (2) *Dukában, kutya ül a kályhában* (Duka). A falucsúfoló eredetére és jelentésére vonatkozóan az adatközlők nem tudtak felvilágosítást adni. (3) *Hőgyész, Gencs, Isten ments!* (Magyargencs). A Kemenesalja-szerzte szinte szólásértékű rigmus a hagyomány szerint arra emlékeztet, hogy a két település, Kemeneshőgyész és Magyargencs búcsúiban gyakoriak voltak a verekedések, a legények zsebéből hamar előkerült

a bicska. (4) *Magasiba döglött zsiba, szádon folyik lë a zsírja*⁸ (Kemenesmagasi). A mondókában szereplő, 'liba' jelentésű *zsiba* alaki tájszó (l. ÚMTSz. 5: 820). A kemenesmagasi mondóka eredetét és jelentését az adatközlők nem ismerték, szövege ugyanakkor rokonságot mutat a Nagysimonyira vonatkozó, következő változattal. (5) *Simonyiba döglött zsiba, piciny a lány, nagy a pina* (Sitke). A szólásszerű falucsúfoló rímes mondóka formájában is él. Eredete szintén ismeretlen.

Az epikai mag nélküli verses mondókák közül egy a település lakóinak tulajdonságára utal: (6) *Asszonfai morzsóka, eláll ott a sarokba* (Ostffyasszonyfa). A mondóka alapját az a helyi vélekedés képezi, hogy Ostffyasszonyfán sok volt az alacsony termetű, a 'reszelt tészta' jelentésre utaló *morzsókának* nevezett ember, akikről úgy tartották, hogy csendes, visszahúzódó természetük miatt nem sok gondot okoznak (a *morzsóka* jelentésével kapcsolatosan l. ÚMTSz. 3: 1306).⁹

A további három verses mondóka a település nevére épülő rímmel a falu lakóinak valamely tulajdonságát vagy hírét gúnyolja ki. (7) *Gérce, Miske, Káld, ott vannak a jó kurvák* (Sitke). A mondóka az említett falvak, Gérce, Vásármiske és Káld lakóinak vélt erkölestelenségére utal. (8) *Sitke, Miske, Gérce, Káld, Pereszteg, ott, ahol a lányok megesnek* (Sitke). A mondóka a felsorolt települések, Sitke, Vásármiske, Gérce, Káld, Hosszúpereszteg női lakosságának erkölcsét állítja pellengérre. (9) *Szergény, Szergény, szégény Szergény, miért vagy tē ilyen szégény!?* (Kemenesmagasi). A falu nevével összezsengő rímes mondóka a falubeliek egykori szerény anyagi viszonyaira utal.

3.5. Értelmezett szókapcsolatok

E szerkezeti típus a korpuszban tizenöt adattal képviselteti magát, így a vizsgált anyag leggyakoribb kategóriájának tekinthető. Közülük hat falucsúfoló

8 Hangtani szempontból megjegyzendő, hogy a helyi nyelvjárásban itt az *í* rövid; enélkül nem érvényesül a falucsúfolóban a rím.

9 Ezzel összefüggésben megjegyzendő, hogy a településen több uradalom is működött, ezért a lakosság jelentős részét cselédek és zsellérek alkották.

rendelkezik epikai maggal. (1) *Hetyeiek gánicasok* (Celldömölk-Alsóság, Boba, Egyházashetye, Vashosszúfalu). A falucsúfoló az egyházashetyeiek gánicafogyasztással kapcsolatos hagyományára utal. (2) *Káldiak falhosszant* (Káld). Az adatközlők szerint a kifejezés egyrészt arra utalhat, hogy a káldiak a fal hosszában, egymás mellett állva beszélgettek; másrészt pedig arra, hogy csak a fal mentén tudtak felsorakozni. (3) *Köcskiek karélyba* (Hosszúpereszteg). A kifejezés arra utal, hogy a hagyomány szerint a falubeliek hajdanán *karélyba*, vagyis (fél)körbe állva beszélgettek (l. ÚMTSz. 3: 107–108). (4) *Jánosháziak riszák–riszákok* (Kemenespálfa). Így csúfolták a jánosháziakat, mivel a környéken úgy tartották, hogy nem tudnak jól fűrészelni (vö. *riszál* ’életlen eszközzel reszel, vág’; l. ÚMTSz. 4: 744–745). A hagyomány szerint az elnevezés felemlegetése nagy indulatokat váltott ki, és olykor verekedéshez is vezetett. (5) *Simonyiak lúdkatrocok* (Vásárosmiske). A falucsúfoló eredetére, jelentésére vonatkozóan adatközlőim nem tudtak felvilágosítást adni. A hírbe hozott település Nagysimonyi; a *lúdkatroc* alaki tájszó, jelentése ’lúdketrec’ (l. ÚMTSz. 3: 915). (6) *Ecetős Tokorcs* (Tokorcs). Az egyik hagyomány szerint egy idős ember a kosztól már szinte „megsavanyodott” ködmönéből akart ecetet préselni, míg egy másik magyarázat a tokorcsiak savanyúnak tartott, rossz minőségű borával hozza összefüggésbe a falucsúfolót.

Az epikai mag nélküli értelmezett szókapcsolatok közül hét a település lakóinak valamely külső vagy belső tulajdonságára utal: (7) *Bögöteiek kobakok* (Hosszúpereszteg, Vashosszúfalu). A ’fej’ jelentésű *kobak* a helyiek keményfejűségére, nyakasságára utal (l. ÚMTSz. 3: 414). (8) *Keszői cséták* (Magyargencs). A hagyomány szerint az elnevezés az Egyházaskeszőn egykor nagy számban élő zsellérekre utalhat. A *cséták* jelentése ismeretlen, feltételezhetően többesszámú szóalak (9). *A Káldiak bőgatyások*. (Hosszúpereszteg, Káld, Vashosszúfalu) Kemenesalja-szerte ismert frazéma, amely a jellegzetes magyar férfinépviseletre utal (10). *A Káldiak kékgatyások* (Hosszúpereszteg, Káld, Vashosszúfalu), melynek jelentése az előző falucsúfolóhoz hasonlóan a férfinépviselettel függ össze. (11) *Gombócűzető hógyésziek, urizáló magasi-*

*ak, kappanszaró kiscelliek, kurvatartó dömölkiek, ecetérlelő tokorcsiak*¹⁰ (Kemenesmagasi). A felsorolásszerű falucsúfoló több település lakóinak tulajdonít jellegzetes vagy vélt negatív tulajdonságokat. A *gombócűzető* jelző a kemeneshőgyésziekre vonatkozik, és a 'gombócokat pároztató' jelentés képzetén keresztül fejezi ki a szegénység állapotában érzett tehetetlenséget (az *űzet* jelentésével kapcsolatosan l. ÚMTSz. 5: 585–586). A kiscelliekre (Celldömölk) alkalmazott *kappanszaró* összetétel szó szerint 'herélt kakast ürítő' jelentésű (a *kappan* jelentésével kapcsolatosan l. ÚMTSz. 3: 95). Átvitt értelemben arra utal, hogy a településen sok kappant tartottak, s mivel a kappan hizlalása és fogyasztása hagyományosan a viszonylagos jólét jelképe volt, a falucsúfoló ezzel a kiscelli – jelentős részben sváb – lakosság kedvezőbb anyagi helyzeteére céloz. (12) *Sömjéniek széplány-tartók* (Ostffyasszonyfa). A falucsúfoló Kemenessömjén női lakosságának vonzerejét méltatja. (13) *Hosszúfalusiak kantyók* (Hosszúpereszteg, Káld, Vashosszúfalu). A vashosszúfalusiakra vonatkozó falucsúfolóban a – feltételezhetően többes számú – *kantyók* szóalak jelentése ismeretlen, a frazéma eredete bizonytalan.¹¹

A további két, epikai mag nélküli falucsúfoló a település valamely jellegzetes sajátosságára utal. (14) *Peresztegiek bencék* (Hosszúpereszteg, Káld, Vashosszúfalu) Kemenesalja-szerte ismert falucsúfoló, amely a településen egykor működő bencés szerzetesek emlékét őrzi. (15) *Pápci gelegényések* (Pápoc). A frazéma a galagonyabokrokkaal sűrűn benőtt határra utal (l. ÚMTSz. 2: 585).

3.6. A hagyományos kategóriákba nem sorolható falucsúfolók

A csoportba kilenc falucsúfoló tartozik;¹² ezek a korábban ismertetett szerkezeti kategóriák egyikébe sem illeszthetők egyértelműen, de jellegzetes szö-

10 Jelentésével összefüggésben bővebben l. az *Értelmezett szókapcsolatok* című fejezet 6. frazémájához fűzött megjegyzést.

11 Megjegyzendő, hogy egy hosszúperesztegi férfi adatközlőm dédnagyanyja elbeszélésére hivatkozva arról számolt be, hogy a településen generációról generációra öröklődött az a hagyomány, amely szerint az elnevezés a vashosszúfalusiak feltételezett erdélyi besenyő származásával hozható összefüggésbe.

12 Az e kategóriába sorolt falucsúfolók viszonylag nagy száma módszertani szempontból is

vegformákat találhatunk közöttük. Négy falucsúfoló epikai maggal rendelkezik. (1) *Csöngeiek megülték a lúdtojást* (Ostffyasszonyfa). (2) *A magasiak a tikászszekér elé harangoztak* (Vönöck). Szólásszerű használatú frazéma, amely a környező településeken is ismert, és az emberi ostobaságot példázza. A falucsúfoló szerint a kemenesmagasiak azt hitték, hogy a püspök érkezik bérálni, ezért harangoztak elé. Tévedésük azonban csak később derült ki: az érkező, 'baromfi- és tojáskereskedő szekere' jelentésű *tyúkászszekér* érkezésére húzták meg a harangot (l. ÚMTSz. 5: 526). (3) *A szentmártoniak megboronálták a vizet* (Vönöck). Szintén szólásszerű használatú falucsúfoló, amely a kemenesszentmártoniaknak tulajdonított együgyűséget fejezi ki azzal a kép-telen cselekvéssel, hogy a boronálás műveletét a vízen végezték el. (4) *A tokorcsiak ködmönből akartak préselni ecetet* (Kemenesmagasi). Szinte szólásszerű használatú falucsúfoló, amely Kemenesalja-szerre ismert.¹³

Az epikai mag nélküli falucsúfolók közül három a település lakóinak valamely tulajdonságára vagy állapotára vonatkozik. Eredetük ismeretlen. (5) *Bobárol még macskát sē jó hozni* (Kemenespálfa). (6) *Miért van Gércén annyi kanyar? Mert a részegők tiporták ki az utat* (Gérce). Találós kérdés formájában rögzült falucsúfoló. (7) *Sē Gércéről, sē Miskéről, még malacot sē vennének, nem asszonyt* (Sitke).

Két falucsúfoló elsősorban a nyelvi sajátosságra épül. (8) *Hol Szentpéter Vág, ott Sebēs* (Magyargencs, Pápoc). A szomszédos települések, Kemenesszentpéter, Vág és Rábasebes neveivel játszó, szólásszerű nyelvi alakulat. (9) *Hosszifalusiak* (Hosszúpereszteg). Az elnevezés a vashosszúfalusiak sajátos í-ző nyelvhasználatára utal.

figyelemre méltó; ennek részletes elemzése azonban egy önálló módszertani tanulmány feladata lehet.

13 Jelentésével összefüggésben bővebben l. *Értelmezett szókapcsolatok* című fejezet 6. frazémájához fűzött megjegyzést.

4. Záró gondolatok

A falucsúfolók a magyar nyelvjárási frazeológia sajátos és sok tekintetben egyedülálló csoportját alkotják. Egyszerre őrzik a helyi közösségek történeti emlékezetét, értékrendjét, egymásról kialakított képét és nyelvi humorát, ezért nem csupán nyelvészeti, hanem néprajzi, művelődéstörténeti és helytörténeti forrásként is jelentős értéket képviselnek. Elemzésük egyúttal arra is rámutat, hogy a nyelvjárási állandósult szókapcsolatok nem pusztán nyelvi alakulatok, hanem a közösségi identitás hordozói is.

Mindemellett a nyelvjárási frazeológia kutatása – különösen a falucsúfolók rendszeres gyűjtése, tipológiai feldolgozása és közzététele – ma is számos hiányosságot mutat. A magyar nyelvterület jelentős részéről továbbra sem állnak rendelkezésre korszerű, tudományos igényű gyűjtések, miközben e hagyományos nyelvi elemek természetes használati közege folyamatosan szűkül. Éppen ezért különösen fontos mindazoknak a nyelvi adatoknak a dokumentálása és elemzése, amelyek még élő emlékezetből feltárhatók.

A jelen tanulmány a KNYK-projekt keretében gyűjtött kemenesaljai falucsúfolók első rendszerezett nyelvészeti feldolgozására tett kísérletet. A bemutatott anyag természetesen nem tekinthető lezártnak: további kutatások szükségesek a korábbi szakirodalmi és kéziratok gyűjtéseinek bevonására, a fiatalabb generációk nyelvhasználatának vizsgálatára, valamint a falucsúfolók nyelvföldrajzi, szociolingvisztikai és frazeológiai összefüggéseinek részletesebb feltárására. Reményeim szerint e közlés egy lépéssel közelebb visz ennek a sajátos nyelvi örökségnek a teljesebb megismeréséhez és tudományos feldolgozásához.

Hivatkozott irodalom

- AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2000: „Sok láb tapossa a földet, amíg útnak nevezik”. Élő műfajok a Homoród mente folklórából. In: Cseke Péter – Hála József (szerk.): *A Homoród füzes partján. Dolgozatok a Székelyföld és Szászföld határvidekéről*. Pro-Print, Csíkszereda. 269–286.
- Beke Ödön 1906: Kemenesalja nyelve. In: Simonyi Zsigmond (szerk.): *Nyelvészeti Füzetek*. Athenaeum, Budapest.
- Dövényi Zoltán (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Ferenczi Gábor 2021: A Kemenesalja és vidéke nyelvföldrajzi vizsgálata. Alapvetések. In: Pomozi Péter – Rási Szilvia – Tóth Zsolt (szerk.): *Magyar nyelvjárások napja 2020. Örökség és jövőkép*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 11–46.
- Ferenczi Gábor 2023a: Vázlatpontok a nyelvi változatosság és nyelvi változás elméleti kérdéseire. *Ephemeris Hungarologica* 3/1: 23–43. DOI: <https://doi.org/10.53644/EH.2023.1.23>
- Ferenczi Gábor 2023c: Nyelvi adat és adatinformatizálás: adalékok egy nyelvföldrajzi kutatás elméletéhez. *Magyar Nyelvőr* 147/4: 427–441. DOI: <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.4.427>
- Ferenczi Gábor 2023d: Szubjektív beszámoló egy nyelvföldrajzi kutatás terepmunkájának tapasztalatairól. *Magyar Nyelv* 119/3: 381–383. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.3.381>
- Ferenczi Gábor 2024: Tér, idő és társadalom hármas koordinátarendszere: Egy nyelvföldrajzi kutatási projekt valóságosidő-vizsgálati moduljának dimenziális keretei. *Magyar Nyelvjárások* 62/1: 81–94.
- Ferenczi Gábor 2026: Észrevételek egy nyelvföldrajzi kutatási projekt beszélőközösségeinek nyelvéről, nyelvi helyzetéről. *Vasi Szemle* 80/2: 258–264.

- Ferenczi, Gábor 2023b: Paths and opportunities: geolinguistic methods in dialectology. *Ephemeris Hungarologica* 3/2: 20–35. DOI: <https://doi.org/10.53644/EH.2023.2.20>
- Flórián Márta (szerk.) 2011: Táj, nép, történelem I/1. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2011.
- Hegedűs Attila 2001: A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar Dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 375–408.
- Juhász Dezső 2002: A dialektológia hármass feladata és a nyelvöldrajz. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozium*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 149–153.
- Kiss Jenő 1989: *Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNyK-projekt = *Kemenesalja és vidéke nyelvöldrajzi kutatási projekt (2018–)*. Projektvezető: Ferenczi Gábor.
- Kovács Ágnes (szerk.) 1966: *A rátótiáddák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Kresznerics Ferenc 1831–32. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. I–II. Egyetemi Nyomda, Buda.
- Lőrincze Lajos 1975: Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167–203.
- Mészárosné Varga Mária 1980: Falucsúfolók a tapolcai járásban. In: Hajdú Mihály (szerk.): *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok*, 6. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.
- MNyA = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NéprLex. = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977–1992.
- Solymár Imre 1982: Három etnikum falucsúfolói a Völgységben. In: Hajdú Mihály (szerk.): *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok*, 13. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.

- Szemerkenyi Ágnes 1980: A közmondások használata. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Tanulmányok egy észak-magyarországi falu magyar folklórából*. Budapest.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2010.
- VeMFN. 2. = Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Veszprém megye földrajzi nevei. II. A pápai járás*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1987.
- VMFN. = Balogh Lajos – Végh József (szerk.): *Vas megye földrajzi nevei*. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely. 1982.
- Voigt Vilmos 2010. Nyelvjárás és folklór. Vannak-e és mióta magyar nyelvjárási szövegek? In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 147–159.
- Voigt Vilmos (szerk.) 1979: *Folklór és folklorisztika*. ELTE BTK Folklore Tan-szék, Budapest.
- Zongor Ferenc 1967: Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól. *Magyar Nyelvőr* 91/1: 53–59.
- Zongor Ferenc 1967–68: „Sághon hallottam” – nyelvi emlékek gyűjtése. Kézirat.
- Zongor Ferenc 1985: *Eredetmagyarázó népi elmondások Kemenesalja földrajzi neveiben*. Kézirat.